

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

Zutphense Archeologische Publicaties 77

Michel Groothedde

Een vorstelijke palts te Zutphen?

**Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof
van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening**

*archeologen
zij vinden vaak vanalles
soms ook wel van niet*

(haiku, Odbaldus)

Voor Eveline, Frank en Mechteld

Een vorstelijke palts te Zutphen?

Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van
de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus prof. mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 14 februari 2013
klokke 13.45 uur

door

Michael Groothedde

geboren op 7 oktober 1967
te Zutphen

PROMOTIECOMMISSIE

Promotor: Prof. dr. F.C.W.J. Theuws

Commissieleden: Prof. drs. H.L. Janssen - Universiteit Leiden
Prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers - Universiteit Leiden
Prof. dr. J.A. Mol - Universiteit Leiden
Prof. dr. A.J. A. Bijsterveld - Tilburg University
Prof. dr. W.Th.M. Frijhoff - Erasmus Universiteit
Rotterdam en Vrije Universiteit, Amsterdam

Dit promotieonderzoek is mede mogelijk gemaakt door de (financiële) ondersteuning van NWO-Odysee (kortlopend onderzoek 2010-2011), de provincie Gelderland (Belvoir Werkenprogramma 2010-2012) en de gemeente Zutphen. Veel instanties en personen hebben een waardevolle bijdrage geleverd aan het welslagen van dit onderzoek. In hoofdstuk 4 worden deze bijdragen specifiek behandeld en de betrokken personen bedankt.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door de financiële bijdrage van de Stichting Nederlands Museum voor Antropologie en Praehistorie te Amsterdam en de Stichting Archeologie IJssel-Vechtstreek.

Inhoud

Voorwoord	9
1 Inleiding	11
1.1 Algemene onderzoeksgegevens en ligging van de opgravingen	11
1.2 Samenstelling onderzoeksteam in de Odysseefase	13
2 Aanleiding van het onderzoek	15
2.1 Historische context en probleemstelling	16
2.2 Oud onderzoek	17
2.3 Samenwerking tussen promovendus, de universiteiten, promotor en andere onderzoekers.	18
3 Doel- en vraagstelling	19
3.1 Begripsbepaling: wat is een palts?	21
3.2 Vorstelijke residenties, onderzoeksgeschiedenis en stand van onderzoek.	27
4 Onderzoeksmethode	33
4.1 Kwaliteit/beschikbaarheid van het gegevensbestand	33
4.2 Het digitaliseren en determineren	34
4.3 Overige aspecten en deelonderzoeken	35
4.4 Gebruikte periodeaanduidingen: dynastieën van het Heilige Roomse Rijk.	36
5 De betrokken opgravingen	37
5.1 's-Gravenhof 1946	38
5.2 Huize van de Kastele	40
5.3 De rioolvervangingen 's-Gravenhof in 1998 en 1999	44
5.4 Zutphen -Stadhuis	46
6 Landschappelijke context	49
6.1 De IJssel en Berkel	49
6.1.1 De IJssel in de oudste schriftelijke bronnen	51
6.1.2 Deventer	53
6.1.3 De omgeving van Zutphen	55
6.1.4 Doesburg	57
6.1.5 Toch Drusus?	58
6.1.6 Conclusies	60
6.2 De rivierduinen van Zutphen	60
7 Archeologische en historische context	65
7.1 Zutphen in de Karolingische en Ottoonse tijd	65
7.1.1 De Vikingaanval en verwoesting van de Karolingische nederzetting	65
7.1.2 De Zutphense ringwalburg tot het jaar 1000	70
7.1.3 De Hamalandse graven en de stichting van de Zutphense burg	75
7.1.4 De burgenbouw in breder perspectief: de Burgenordnung en Burghal Hidages	78
7.1.5 De burg Zutphen in de 10 ^e eeuw	83
7.2 De 'palts'periode tussen 1000 en 1200	85
7.3 Historie van het paltscomplex na 1200	97
7.4 Samenvatting en conclusies	102

8 Archeologie: sporen/structuren	105
8.1 Sporen van voor de Karolingische tijd	105
8.2 De Karolingische periode tot '882'	106
8.2.1 Hutkommen en kuilen	106
8.2.2 Huizen	112
8.2.3 De eenschepige houten zaal	114
8.3 De 10 ^e eeuw (na '882')	117
8.3.1 De tweeschepige houten zaal	117
8.3.1.1 Vergelijking van de Zutphense zalen	124
8.3.2 Overige bewoningssporen uit de 10 ^e en 11 ^e eeuw	127
8.4 De tufstenen aula en zijn bijgebouwen (11 ^e en 12 ^e eeuw)	135
8.4.1 De plattegrond van de aula	135
8.4.1.1 De westbouw (1995)	135
8.4.1.2 De oostmuur (1999)	139
8.4.1.3 De sporen in de opgraving van 1946	142
8.4.1.4 Het interieur	147
8.4.1.5 Datering en bouwfaserings van de tufstenen aula	150
Intermezzo: problemen met de C14-dateringen	152
8.4.1.6 De kalkbrandkuilen	156
8.4.2 Het bijgebouw ten westen van de tufstenen aula	158
8.4.3 De kapittelkerk	160
8.4.4 De heroriëntering van het paltscomplex.	169
8.4.5 De omwalling en omgrachting van het paltscomplex	170
8.4.6 De hofpoort	178
8.4.7 De grafelijke keuken	181
8.4.8 Het torentje	184
8.5 Stratigrafie	187
8.5.1 De profielen in de opgraving van 1946	187
8.5.2 De profielen van 's-Gravenhof 1999	191
8.5.3 De profielen van Huize van de Kastele	193
8.5.3.1 Synthese van de stratigrafie van sporen en profielen in Huize van de Kastele	196
8.6 De nog aanwezige resten van de aula in de bodem	198
8.7 Het grondradaronderzoek	200
8.8 De 12 ^e -eeuwse versterking van de groeiende nederzetting	203
8.8.1 Tufstenen verdedigingswerken in Nederlandse steden	212
8.8.2 Subconclusie	219
9 Vondsten	221
9.1 Bouwmateriaal en architectuurfragmenten van het paltscomplex	221
9.1.1 Muurwerk van de aula: tufsteen en moeraserts	221
9.1.2 Baksteen vóór 1200	222
9.1.3 Leiste	224
9.1.4 Architectuurfragmenten	225
9.1.5 <i>Spolia</i> uit opgravingen nabij het 's-Gravenhof	233
9.1.6 Subconclusie; het uiterlijk van de aula op grond van bouw- en architectuurfragmenten	236
9.2 Het aardewerk	237
9.2.1 Het vondstmateriaal van de opgraving van 1946	238

9.2.2 Huize van de Kastele	242
9.2.2.1 Werkput 1 en 2	242
9.2.2.2 Afvalkuil HvdK 36 en 51 (opspit in 32)	248
9.2.2.3 De westbouw van de tufstenen aula, HvdK werkput 3	251
9.2.3 De bottendump Zu-St V862	255
9.2.4 Kacheltegels	255
9.2.5 Subconclusie: het aardewerk en de status van het tufstenen gebouwencomplex en de bewoners	256
9.3 Metaal	257
9.3.1 Bijzondere vondsten	257
9.3.2 De metaalvondsten van de opgraving van 1946	258
9.4 De Herculesgem	261
9.5 Een speelschijf	262
9.6 Vondsten van de archeologische begeleiding in 2012	262
10 Botcomplexen	267
10.1 Inleiding	267
10.2 Fasering en datering van de onderzochte botcomplexen	268
10.3 Verzamelwijze, taphonomie en conservering	269
10.4 Subconclusie botonderzoek Huize van de Kastele	271
10.5 Subconclusie onderzoek naar de bottendump Zu-St V862 (fase 6)	274
10.6 Subconclusie visonderzoek	275
10.7 Conclusies zoologisch onderzoek: de status van het geconsumeerde vlees en vis in historische context	278
11 Capita selecta	281
11.1 Houtskool- en metaalproductie in en rond Zutphen	281
11.1.1 Metaalproductie (lood, brons en ijzer)	281
11.1.2 Houtskoolmeilers	284
11.1.3 Houtskool- en ijzerproductie op koningsgoed?	289
11.2 Muntslag in prestedelijk Zutphen	292
11.3 De relieken van de Sint-Walburgiskerk en in het bijzonder die van Sint Justus	298
11.4 De ‘nieuwe’ hof van de graven van Gelre te Zutphen in de 13 ^e eeuw	304
12 De Zutphense aula: reconstructie en vergelijking	311
12.1 Reconstructiepogingen door de tijd heen	311
12.2 Een nieuwe reconstructie	314
12.2.1 Middenrisaliet of balkon?	325
12.2.2 Een paltskapel?	326
12.2.3 Verwarming	328
12.3 Afbeeldingen van de Zutphense aula	332
12.3.1 Het kapittelzegel	332
12.3.2 De stadszegels	336
12.3.3 Afbeeldingen op kaarten en prospecten	337
12.4 Vergelijkingen met andere paltscomplexen	339
12.4.1 Aula’s in koningspaltsen	339
12.4.2 Bisschoppelijke aula’s	358
12.4.3 Adellijke burchten	361

13 Wie bouwde de Zutphense aula, en waarom?	371
13.1 Verkenning van de kandidaten	371
13.2 De koning en de bisschop te Deventer	377
13.2.1 Koningsgoed in Deventer, een archeologische en historische verkenning	377
13.2.2 De koningshof en de bisschoppelijke aula te Deventer	383
13.2.3 De Proosdij te Deventer	386
13.3 De koningsoorkonde van 1046 en de palts te Zutphen: een hypothese	389
13.4 De kerken van Warnsveld en Zutphen onder Utrechts gezag	393
13.5 De graven van Zutphen en hun burg	395
13.6 Onopgeloste vragen en aanzet tot verder onderzoek	397
14 Samenvatting/Zusammenfassung	401
14.1 Samenvatting	401
14.2 Zusammenfassung. Eine fürstliche Pfalz zu Zutphen? Macht und Prestige am 's-Gravenhof-Platz, von der karolingischen Zeit bis zur Stadtrechtverleihung	415
Literatuur	429
Verantwoording en colofon	453
Eigen afbeeldingen	453
Objectrestauratie	453
Afbeeldingverantwoording	453
Colofon	456
Bijlage 1: Beantwoording van de onderzoeksvragen en synthese	457

Voorwoord

MONETA NOVA VETERIS VRBIS ZVT(PHANIAE) (nieuwe munt van de oude stad Zutphen) stond er op de stedelijke munten die tussen 1582 en 1605 geslagen zijn. Geen enkele stad in de Republiek gaf zo'n duidelijk besef weer van haar hoge ouderdom op het propagandamiddel bij uitstek. Waar kwam dat bewustzijn vandaan? Contemporaine geschiedschrijvers en geografen speculeerden er lustig op los en zochten de oorsprong van Zutphen in de klassieke oudheid. De plaatsnaam Zutphen werd etymologisch verklaard uit de Germaanse stamnaam 'Usipeten' en de daarvan afgeleide klassieke naam *Usipiopolis* of de stad werd vereenzelvigd met de door Tacitus genoemde Bataafse stad *Navalia*.¹ De werkelijke oorsprong van de stad was eenvoudigweg onbekend, maar de hoge ouderdom was onomstreden. En dat kon ook niet anders. Het ging hier om de eerbiedwaardige hoofdstad van het oude Graafschap en de moederstad van de Gelderse steden. Die stad moest wel oud zijn.

In zijn beschrijving van de geschiedenis van Gelderland en de stad Zutphen beschreef Johan Isaac Pontanus in 1639 de resten van een oud gebouw, het *domus praetoria* op des Greven-hoff: *Inter alia praeterea urbis aedificia, reliquiae habentur seu rudera potius domus cuiusdam praetoriae, quae vetustissima Comitum Zutphaniae sedes fuit, nunc ob deformationem aspectus diruta, unde & hodie locus ille, prope portam piscatorem, Op des Greven-hoff vulgo vocatur, arboribus modo, ob viriditatem aestivo tempore, aspectui jucundissimis, consitus.*² Met deze beschrijving, vier jaar na de definitieve sloop van het gebouw, begon de geschiedschrijving over de Gravenhof. Vooral na de opgravingen in 1946 werd duidelijk dat hier niet zomaar een gravenverblijf had gestaan.

De voorliggende dissertatie is het eindproduct van een bijzonder onderzoeksproces. Zowel vanuit de historische als archeologische vakwereld werd lang uitgezien naar een synthetiserend verhaal over de vroege ontwikkeling van Zutphen, een van de vroege schakels in de stadsontwikkeling in Nederland. De 'Malta'-impuls, de wettelijke plicht om bij verstoring van de bodem opgravingen te laten uitvoeren en rapporteren, heeft de afgelopen jaren veel kennis over Zutphen opgeleverd. De wortels van de stad bleken veel verder terug te gaan dan op grond van historische bronnen werd aangenomen. De meest bijzondere en cruciale fase in de stadwording van Zutphen, de periode tussen 850 en 1200, bleef echter steken in algemene publicaties die gebaseerd waren op globaal bekeken opgravingsresultaten. De opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof vonden plaats in het 'pre-Malta'-tijdperk (1946-1999) en zijn nooit adequaat uitgewerkt. Met name de kwestie over de datering, fasering, omvang en status van het tufstenen gebouwencomplex op het 's-Gravenhof bleef hangen in algemene aannames en globale reconstructies. Juist over deze volmiddeleeuwse periode in Zutphen woedt al enige decennia een polemiek onder mediëvisten. Centraal daarin staan de graven van Zutphen en hun burcht. Is Zutphen een *allodium* of een rijksleen? Wie liet het tufstenen paltscomplex bouwen? En waarom? Wat is de relatie met de omliggende Hamalandse graafschap? Op deze en meer vragen

¹ Tadama 1856, 1 - 7; Frijhoff, Groothedde & Ter Strake 2011, 9; Tacitus, *Historiae* V: 26.

² Pontanus 1639, 64.

wil de dissertatie antwoorden en suggesties voor verder onderzoek geven. Maar voordat dit mogelijk was, moesten de betrokken opgravingen eerst zorgvuldig worden uitgewerkt. Voor deze onmisbare fase van onderzoek zijn subsidies verkregen van het NWO-programma Odyssee (kortlopend onderzoek) en het Belvoir werkenprogramma (2010-2012) van de provincie Gelderland.

Het proefschrift behandelt de uitwerking van de sporen, structuren en vondsten van de opgravingen op en rond het plein 's-Gravenhof uit de periode van 850-1200. De periode daarvoor, de Romeinse en Merovingische tijd, wordt summier behandeld, omdat deze periode niet het hoofdonderwerp van deze onderzoeksfase is. De Karolingische periode wordt wel uitvoerig behandeld omdat de Zutphense tufstenen aula binnen de context van de Karolingische burg is aangelegd. Ook heeft dit onderzoek belangrijke aanvullende gegevens over de Karolingische tijd opgeleverd.

De belangrijkste output van dit onderzoek zijn de nieuwe reconstructies van de houtbouwfasen en de steenbouwfasen van de representatieve hoofdgebouwen in zowel 2D (de plattegronden) als 3D (de doorsneden, architectuur een digitale reconstructie en fysieke maquettes). Verder biedt de dissertatie de beschrijvingen en faseringen van de versterkingen, gebouwen en gebouwcomplexen op en rond het plein.

Een belangrijk bijproduct is de uitwerking van de zoölogische vondstcomplexen uit de 10^e tot 12^e eeuw. Aan de hand van de resten van zoogdieren, vogels en vissen wordt een beeld verkregen van de vleesconsumptie van de adellijke bewoners en bezoekers van de Zutphense hof door de tijd heen.

Verder zal worden ingegaan op de vergelijking van het Zutphense gebouwencomplex met de paltsen en burchten elders in Noordwest-Europa en de status van de Zutphense palts in internationaal perspectief.

Tot slot komt de vraag aan de orde wie de Zutphense palts heeft laten bouwen. Of daar een definitief antwoord op kan komen, valt te bezien. In elk geval is een uitvoerige uiteenzetting van de archeologische en historische context onontbeerlijk om deze vraag te kunnen beantwoorden.

